



BİR TEMEL HAK OLARAK BOŞANMA HAKKI

Right to Divorce as a Fundamental Right

Elif ÇELİKDEMİR ANKİTÇİ*

Yücel ARSLAN**

ÖZET

İnsan haklarını konu alan birtakım uluslararası belgelerde düzenlenen evlenme hakkı, Anayasa'nın özel hayata ve aile hayatına saygı hakkını düzenleyen 20. maddesi ile ailenin Türk toplumunun temeli olduğu ve eşler arası eşitliğe dayandığını ifade eden Anayasa'nın 41. maddesinin birlikte yorumlanarak bu hakkın dolaylı olarak Anayasa'da güvence altına alındığı kabul edilmektedir. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nde (AİHS) 12. maddede açıkça düzenlenen evlenme hakkı her erkek ve kadına tanınmıştır. Buna karşın boşanma hakkı Anayasa'da ve AİHS'te açıkça düzenlenen bir hak değildir. Bununla birlikte Anayasa'nın 20. ve 41. maddeleri, evli kişilerin evliliklerinin sonlandırılmasında makul kabul edilmeyen sınırlamalara tabi olmamasını sağlayarak aslında boşanma ve yeniden evlenme haklarını da güvence altına almaktadır. Bu anlamda devletlerin evlenme hakkını ve bu hakla bağlantılı olarak boşanma hakkının güvence altına alınması bağlamında negatif ve pozitif yükümlülükleri söz konusudur. Negatif yükümlülük devletin evlenme ve boşanma hakkının özünü zedeleyecek düzenlemeler yapmamasını gerektirirken pozitif yükümlülük ise evlenmeyi veya boşanmayı engelleyen

* Anayasa Mahkemesi Raportörü, elif.celikdemir.ankitci@anayasa.gov.tr, ORCID: 0000-0002-4626-9190

** Anayasa Mahkemesi Raportörü, yucel.arslan@anayasa.gov.tr, ORCID: 0000-0003-0604-9721

unsurların ortadan kaldırılmasıyla ilgilidir.

Anahtar Kelimeler: Evlenme hakkı, aile kurma hakkı, boşanma hakkı, yeniden evlenme hakkı, negatif yükümlülük, pozitif yükümlülük.

ABSTRACT

The right to marry, as regulated in various international human rights instruments, is considered to be indirectly safeguarded by the Constitution through the joint interpretation of Article 20, which protects the right to respect for private and family life, and Article 41, which states that the family constitutes the foundation of Turkish society and is grounded on the principle of equality between spouses. The right to marry, explicitly regulated under Article 12 of the European Convention on Human Rights (ECHR), is granted to every man and woman. However, the right to divorce is not explicitly recognized as a right in either the Constitution or the ECHR. Nevertheless, Articles 20 (protection of private life) and 41 (protection of the family) of the Constitution ensure that married individuals are not subjected to unreasonable restrictions when dissolving their marriage. In doing so, these provisions implicitly safeguard the rights to divorce and to remarry. In this context, states bear both negative and positive obligations to guarantee the right to marry and, by extension, the right to divorce. Negative obligation requires the state to refrain from adopting regulations that would undermine the essence of the rights to marry and divorce. Positive obligation entails taking active steps to eliminate obstacles that hinder the exercise of these rights. These obligations aim to protect individuals' rights in marriage and divorce proceedings and to uphold the fairness and functionality of these legal mechanisms.

Keywords: Right to marry, right to establish a family, right to divorce, right to remarry, negative obligation, positive obligation.

GİRİŞ

Kadın ve erkek arasında aile kurmak amacıyla gerçekleştirilen evlilik, iki kişinin resmî ve toplumsal olarak tanınan bir birliktelik kurması anlamına gelmektedir. Tarih boyunca evlilikler, çeşitli kültürlere sahip toplumlar tarafından farklı şekillerde uygulanmış ve çeşitli amaçlarla yapılmıştır. İnsanlık tarihinin çok eski dönemlerinden beri var olan evlilik, ilk toplumlarda genellikle ekonomik ve sosyal bağları güçlendirmek için yapılan bir anlaşma olarak görülmüş; ailelerin sosyal statüsünü artırma, ekonomik kaynakları birleştirme ve siyasi ittifaklar kurma amaçlarıyla evlilikler düzenlenmiştir¹. Antik Yunan'da ve Roma'da ise evlilik çağına gelindiğinde vatandaşlık haklarını koruma ve miras yoluyla mülkiyetin devri gibi yasal ve toplumsal düzenlemelerle yakından ilişkili olmuştur. Bu dönemde kadınlar çoğunlukla ailelerinin seçtiği kişilerle evlenmiş ve evliliklerle genellikle sosyal sınıfların korunması amacı güdülmüştür. Boşanma ise anlaşma olarak kabul edilen evlilik ilişkisinin bu anlaşmanın ortadan kalkması nedeniyle ortaya çıkan doğal bir sonucu olarak görüldüğünden Roma hukukuna göre boşanmamayı yahut bir boşanma durumunda cezai yaptırıma uğramayı taahhüt etmek mümkün olmamıştır. Dahası bu tür anlaşmaların yapılması ahlaki açıdan uygun görülmemiştir².

Orta Çağ Avrupası'nda evlilik, genellikle dinî kurumlar tarafından yönetilmiş; evlilik törenleri ve boşanma müessesesi kontrol altına alınmıştır. Feodal toplumlarda evlilik, toprak sahipliğini ve güç ilişkilerini koruma aracı olarak da kullanılmıştır. Sanayi Devrimi ve aydınlanmayla birlikte artık evlilik anlayışında değişimler başlamış ve kişilerin duygusal gereksinimlerine dayalı evlenmeler önem kazanmıştır.

19. ve 20. yüzyıllarda ise kadın haklarının gelişimi sonu-

1 <https://www.worldhistory.org/trans/tr/2-870/antik-roma-aile-hayat/> (Erişim Tarihi: 18/7/2024)

2 Gönenç, F. İ. (2003). "Roma Hukuku'nda Boşanma (Divortium)", *Atatürk Üniversitesi Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. VII., S. 1-2., s. 647.

cunda evlilikte cinsiyet eşitliği ön plana çıkmıştır. Bu dönemde insanların bireysel gelişimlerinin artmasıyla boşanma oranlarında artış başlamıştır. Günümüzde ise evlilik kurumu birçok toplumda hâlâ önemini korumakla birlikte yapılma amacı ve şekli toplumdaki topluma değişmektedir.

Modern evlilikler, bireylerin kendi istekleri ve seçimleri doğrultusunda eşlerini seçme özgürlüğüne dayanmakta; kadınların ve erkeklerin evlilik içinde eşit hak ve sorumluluklara sahip olmaları amacını taşımaktadır. Evliliklerin sonlandırılması da günümüzde daha kabul edilebilir ve yaygın bir hâle gelmiştir. Bu durum, kişilerin mutsuz evliliklerini sonlandırarak yeniden evlenme ve yeni bir başlangıç yapma özgürlüğünü öne çıkarmıştır. Ağırlığı değişmekle birlikte evlilik, ekonomik ve sosyal faktörlerden etkilenmeye devam etmektedir. Artık kişilerin kariyer hedefleri, eğitim seviyeleri ve kişisel bağımsızlıkları evlilik kararlarını etkileyen önemli etmenlerdir.

Anayasa'da açıkça düzenlenmeyen evlenme ile boşanma hakkı, diğer temel haklara göre daha az gündeme gelen ve bu nedenle inceleme konusu yapılan haklardır. Türkiye'nin de taraf olduğu uluslararası sözleşmelerde yer alan evlenme hakkı ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (Sözleşme/AİHS) kapsamında yeniden evlenme hakkıyla bağlantılı olarak ele alınan boşanma hakkı Anayasa'da doğrudan bir düzenlenmemiştir. Evlenme hakkı ise kişilerin özgür iradeleriyle evlenme ve aile kurma hakkını güvence altına alan temel bir haktır. Bu hak, eşitlik ve adalet prensipleri doğrultusunda herkesin yararlanabileceği bir hak olarak görülmektedir.

Bu çalışmada boşanma hakkının da evlenme hakkı gibi temel bir hak olarak kabul edilmesi gerektiği değerlendirilerek Anayasa ve Sözleşme hükümleri ile ilgili içtihatlar yönünden incelenmiştir. Ayrıca yeniden evlenme hakkının boşanma hakkı üzerindeki etkisine de değinilmiş, Anayasa Mahkemesi ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin (AİHM) bu konuya ilişkin içtihatlarına yer verilmiştir.

I. EVLENME HAKKI

1. Genel Olarak

4/11/1950 tarihinde imzalanan Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 12. maddesi evlenme hakkını güvence altına almaktadır. Anılan maddede, evlenme çağına gelen her erkek ve kadının bu hakkın kullanımını düzenleyen ulusal yasalara uygun olarak evlenme ve aile kurma hakkına sahip olduğu belirtilmektedir. Sözleşme'de evlenme hakkının yanında aile kurma hakkı da aynı maddede yer almıştır³.

10/12/1948 tarihinde kabul edilen İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nde (beyanname) düzenlenen evlenme hakkı (mad. 16) evlenme çağına erişen her erkek ve kadının ırk, vatandaşlık veya dinî yönden herhangi bir kısıtlamaya tabi olmaksızın evlenme ve aile kurma hakları olduğu şeklinde düzenlenmiştir. Beyanname de evlilik sözleşmesinin evlenecek kişilerin hür ve tam iradelerine dayanması gerektiği belirtildikten sonra ailenin toplumun doğal ve temel unsuru olduğuna, toplum ve devlet tarafından korunacağına yer verilmiştir⁴.

16/12/1966 tarihinde kabul edilen Birleşmiş Milletler (BM) Siyasi ve Medeni Haklar Uluslararası Sözleşmesi'nin 23. maddesinde de evlenme hakkı şu şekilde düzenlenmiştir:

"Aile toplumun doğal ve esaslı bir birimidir ve aile toplum ve devlet tarafından korunma hakkına sahiptir.

Evlilik çağındaki her erkek ve kadının evlenme ve aile kurma hakkı hukuk tarafından tanınır. Evlenecek eşlerin tam ve serbest iradeleri ile kurulmayan bir evlilik geçerli sayılmaz. Bu Sözleşmeye taraf Devletler, eşlerin evlilik konusunda, evliliğin devam ettiği sürece ve boşanmada eşit hak ve yükümlülüklerle sahip olmaları için gerekli

3 Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin Türkçe metni için bkz. https://www.anayasa.gov.tr/media/3542/aihs_tr.pdf (Erişim Tarihi: 1/7/2024)

4 İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin resmî Türkçe metni için bkz. 27/5/1949 tarihli ve 7217 sayılı Resmî Gazete, <https://inhak.adalet.gov.tr/Resimler/Dokuman/10122019101449insanhaklaribeyannamesi.pdf> (Erişim Tarihi: 5/7/2024)

önlemleri alır. Boşanma halinde çocukların korunması için gerekli hükümler konur.”⁵

Beyannamede ve BM Siyasi ve Medeni Haklar Uluslararası Sözleşmesi’nde kapsamlı şekilde düzenlenen evlenme hakkı AİHS’te daha dar düzenlenmiş ancak daha sonra eşler arası eşitlikle ilgili husus Sözleşme’ye ek 7 no.lu Protokol’ün 5. maddesinde ayrıca güvenceye alınmıştır⁶.

Sözleşme’nin 12. maddesinde evliliğin ulusal mevzuata göre yapılması düzenlemesi bu konuda takdir yetkisinin taraf devletlere bırakıldığı anlamına gelmektedir⁷. Diğer bir deyişle Sözleşme’ye taraf devletler evlenmenin şartlarını belirleme ve ilgili düzenlemeleri yapma konusunda geniş bir takdir yetkisine sahiptir. Bununla birlikte hakkın özünü etkileyen, ortadan kaldıran ya da kullanılmasını zorlaştıran düzenlemeler Sözleşme’ye aykırı düşecektir⁸. Örneğin *F/İsviçre* (B. No: 11329/85, 18/12/1987) kararında AİHM, üç kez evlenip boşanan başvuruçunun dördüncü kez evlenmesinin üç yıl süreyle yasaklanmasının hakkın özüne dokunduğu gerekçesiyle ihlal sonucuna ulaşmıştır⁹. Bu bağlamda AİHM, evlenme hakkını belli bir süre kullanmadığını iddia eden başvuruçuların iddi-

5 Birleşmiş Milletler Siyasi ve Medeni Haklar Uluslararası Sözleşmesi’nin Türkçe metni için bkz. https://inhak.adalet.gov.tr/Resimler/Dokuman/2312020093321bm_05.pdf (Erişim Tarihi: 5/7/2024)

6 “Eşler evlilikte, evlilik süresince ve evliliğin sona ermesi durumunda, kendi aralarında ve çocukları ile ilişkilerinde medeni haklar ve sorumluluklardan eşit şekilde yararlanırlar. Bu madde devletlerin çocuklar yararına gereken tedbirleri almalarını engellemez.” https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_tur (Erişim Tarihi: 5/7/2024); Metin, Y. (2006). “Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Çerçevesinde Evlenme Hakkı”, *Terazi Hukuk Dergisi*, C. 1., S. 2., s. 99-109.

7 Doğru, O. ve Nalbant, A. (2013). *İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi Açıklama ve Önemli Kararlar C. 2*, Ankara: Avrupa Konseyi Yayını, s. 539; Harris, D., O’Boyle, M. ve Warbrick, C. (2021). *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Hukuku*, Karan, U. ve Bingöllü Kılıcı, M. (Çev.), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s. 567

8 Harris, D., O’Boyle, M. ve Warbrick, C. (2021). s. 568; Doğru, O. ve Nalbant, A. (2013). s. 539; *B. ve L./Birleşik Krallık*, B. No: 36536/02, 13/9/2005, § 34.

9 *F/İsviçre*, B. No: 11329/85, 18/12/1987, §§ 32, 40; Gözübüyük, Ş. ve Gölçüklü, F. (2016). *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Uygulanması*, Ankara: Turhan Kitabevi, s. 362.

alarını incelerken evlenilemeyen süreyi tek kriter olarak kabul etmeyip hakkın özünün zarar görüp görmediğini de esas alarak inceleme yapmaktadır¹⁰.

Anayasa'da ise evlenme hakkı açıkça güvence altına alınmamıştır. Ancak Anayasa Mahkemesi Anayasa'da her ne kadar evlenme hakkı ile ilgili açık bir düzenleme bulunmasa da bu hakkın Anayasa'da güvence altına alınan diğer bazı hükümlerde içkin olduğunu kabul etmiştir¹¹. Mahkeme, kararlarında Anayasa'nın 41. maddesinde aile kurumunun özel olarak düzenlendiğini ve anayasal güvenceye altına alındığını belirtmiş; aile kurma hakkının ayrıca ve özel şekilde korunmasına imkân sağlamıştır. Anayasa'nın 41. maddesinde aile Türk toplumunun temeli olarak tanımlanmış, ailenin kişi ve toplum hayatındaki önemi vurgulanmıştır. Ailenin korunması için gereken düzenlemeleri yapması şeklinde devlete ödevler yüklenmiştir¹².

2. Evlenme Hakkının Kapsamı

Evlenme hakkı Sözleşme'nin 8. maddesinde güvence altına alınan özel hayata ve aile hayatına saygı hakkı ile yakından bağlantılıdır. Aile Sözleşme'de özerk bir kavram olarak kullanılmaktadır. Ailenin resmî evlilik sonucu kurulup kurulmadığına bakılmaksızın kişilerin aile gibi bir arada yaşadıkları tüm ilişkilerde 8. madde devreye girebilmektedir¹³. Bununla birlikte 12. maddede yer alan evlenme hakkının kapsamı 8.

10 Jaremowicz/Polonya, B. No: 24023/03, 5/4/2010, § 60; Chernetskiy/Ukrayna, B. No: 44316/07, 8/12/2016, § 34.

11 Karan, U. (2013). Evlenme ve Aile Kurma Hakkı, içinde İnceoğlu, S. (Ed.), *İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi ve Anayasa, Anayasa Mahkemesine Bireysel Başvuru Kapsamında Bir İnceleme*, İstanbul: Beta Yayınları, s. 433; Hüseyin Kesici, B. No: 2013/3440, 20/4/2016, § 44; Ö.Ç., B. No: 2014/8203, 21/9/2016, § 51; D.K., B. No: 2015/11159, 25/9/2019, § 57; S.A., B. No: 2017/40199, 8/9/2020, § 48.

12 AYM, E.2005/26, K.2008/105, 15/5/2008; AYM, E.1999/35, K.2002/104, 12/11/2002; AYM, E.2013/158, K.2014/68, 27/3/2014; S.A., § 49.

13 Doğru, O. ve Nalbant, A. (2013). s. 545; Çakmak, U. R. (2017). "Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinde Evlenme Hakkı", *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 25., S. 2., s. 177.

maddeye göre daha dardır¹⁴. 12. madde evlenme hakkını güvence altına almakta ve fakat kapsamı konusunda bir düzenleme içermemektedir¹⁵.

AİHS'in 12. maddesi ulusal düzenlemelere göre evlilik kabul edilen durumlarda güvence sağlamaktadır. Evlenmenin şekli ülkeden ülkeye farklılık arz edebilmektedir. Devletler evliliğin şekli, tören usulü ve hukuki sonuçlarını düzenlerken geniş bir takdir alanından yararlanır¹⁶. Örneğin Türkiye'de imam nikâhlı evlilikler hukuk tarafından tanınmadığından bu şekilde evlenen kişiler 12. maddenin korumasından yararlanamayacaktır. AİHM, devletlerin dinî nikâhı resmî evlilik olarak kabul etme gibi bir yükümlülük altında olmadığını belirtmiştir¹⁷. Özel hayata ve aile hayatına saygı hakkı ile evlenme hakkına yapılan müdahalelerde eğer 8. madde ihlal edilmemişse aynı zamanda 12. maddenin de ihlal edilmediği kabul edilmektedir. Fakat 8. maddenin ihlal edildiği durumlarda 12. maddeden ayrıca ihlal bulunabilir. Bu durum 12. maddeden ayrıca incelemeye engel oluşturmamaktadır¹⁸.

Özel hayata ve aile hayatına saygı hakkı mevcut bir aileye ya da kurulmakta olan aileye dönük iken Sözleşme'nin 12. maddesinde düzenlenen evlenme hakkı gelecekte kurulacak evliliğe ya da aileye ilişkin güvence sağlamaktadır. Diğer bir deyişle Sözleşme'nin 8. maddesi kurulmuş bir aileyi koruma altına alırken 12. madde evlenme ile aile kurmayı güvence almaktadır¹⁹. Evlenme ehliyetine sahip olan her kadın ve

14 Karan, U. (2018). "Evlenme ve Aile Kurma Hakkının Kapsamı ve Anayasal Dayanağı", *Bahçeşehir Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 13., S. 163-164., s. 122.

15 Karan, U. (2013). s. 426.

16 Doğru, O. ve Nalbant, A. (2013). s. 539.

17 a.g.e. s. 541; Usta, Ö. (2022). "Aile Hayatına Saygı ve Aile Hayatının Korunması Hakkı Bağlamında Ele Alınan Birkaç Kurum Üzerine İnceleme", *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 30., S. 3., s. 1561-1590; Şerife Yiğit/Türkiye [BD], B. No: 3976/05, 2/11/2010, § 102.

18 *I/Birleşik Krallık* [BD], B. No: 25680/94, 11/7/2002; *Goodwin/Birleşik Krallık* [BD], B. No: 28957/95, 11/7/2002; Karan, U. (2018). s. 122.

19 Doğru, O. ve Nalbant, A. (2013). s.539; Gözübüyük, Ş. ve Gölcüklü, F. (2016). s. 362.

erkek evleneceği kişiyi seçmekte özgürdür. Dolayısıyla zorla evlendirme Sözleşme'nin 12. maddesine aykırılık teşkil edecektir²⁰.

Aile kurma hakkı evlenme hakkının korunması için bir ön koşul olarak düzenlenmemiştir. Bu nedenle eşlerin çocuk sahibi olamaması, diğer bir deyişle üreme yeteneğinden yoksunluk evlenme hakkının kullanılmasını etkilemez. Bir diğer önemli husus ise evlenme hakkının yalnızca evlenme hakkını değil evlenmeme hakkını da güvence altına aldığıdır. Diğer bir ifadeyle evlenmeyen kişiler de evlenmedikleri için bir yaptırıma tabi tutulamaz²¹.

Evlenme hakkı kapsamında önem arz eden bir husus da kişilerin doğuştan gelen biyolojik cinsiyetleridir. AİHM, evlenme hakkının karşıt cinste olanlar yönünden geçerli olacağını belirtmiş ve bu hususta geleneksel tutumu benimsemiştir²². Mahkeme, tek başına ele alındığında 12. maddenin lafzının aynı cinsiyetten iki kişi arasındaki evlilikleri dışarıda bırakacak şekilde yorumlanabileceğini gözlemlemiştir. Bununla birlikte Sözleşme'nin diğer tüm temel maddeleri "herkese" hak ve özgürlükler tanımakta veya "hiç kimsenin" belirli türde yasak muameleye tabi tutulamayacağını belirtmektedir. Bu nedenle 12. maddedeki ifade seçiminin kasıtlı olduğu düşünülmelidir. Ayrıca Sözleşme'nin kabul edildiği tarihsel bağlam da göz önünde bulundurulmalıdır. 1950'lerde evlilik, geleneksel anlamda farklı cinsiyetten kişiler arasındaki bir birliktelik olarak anlaşılmaktaydı²³.

Ayrıca 12. maddenin lafzına göre üye devletlerdeki tek eşlilik prensibine göre "evlenme hakkının" tek bir erkek ile tek bir kadın arasındaki evliliğe atıfta bulunduğu anlamı çıkmaktadır²⁴. AİHM, Sözleşme'ye taraf devletlerin evli bir kişinin

20 Metin, Y. (2006). s. 101.

21 Karan, U. (2018). s. 123.

22 Doğru, O. ve Nalbant, A. (2013). s. 539.

23 *Schalk ve Kopf/Avusturya*, B. No: 30141/04, 24/6/2010, § 55.

24 *Johnston ve diğerleri/İrlanda*, B. No: 9697/82, 18/12/1986, § 52.

aynı anda ikinci bir evlilik yapmasını engellemesinde ihlal bulmamıştır²⁵.

a. Yabancılarla Evlilik

Evlenme hakkı çerçevesinde değinilmesi gereken diğer bir konu da yabancılarla yapılan evliliklerdir. Taraf devletler kendi vatandaşının yabancı bir kimseyle yaptığı göçmen statüsüyle bağlantılı olarak avantaj elde etmeye dönük anlaşmalı evliliklerin önüne geçmek için sınırlamalar getirebilecektir²⁶. Bu tür evliliklerin tanınmasına ilişkin olarak çatışan normların içeriği ile uygulanması konusu devletlere bırakılmıştır. Zira AİHM'e göre bir toplumda ihtiyaçları en optimum şekilde değerlendirip bu ihtiyaçları karşılayacak olan ulusal makamlardır²⁷. Devletler bu tür evliliklerle ilgili evliliğin gerçekliğini tespit edebilmek amacıyla belli koşullar öngörebilecek ya da evlenme ehliyetiyle ilgili belgeleme talep edebilecektir²⁸. Örneğin AİHM'in bir kararına konu olayda sığınma talep eden Nijerya vatandaşı bir kişinin uzun süredir birlikte yaşadığı Büyük Britanya vatandaşı bir kişiyle evlenebilmesi için idarece ikamet izni verilmiştir. Ancak bu kişinin evlenebilmesi için gereken onay belgesi talebi idarece yeterli süre ikameti olmaması nedeniyle reddedilmiştir. Bu kararda AİHM, onay belgesinin verilmemesinin evliliğin muvazaalı olup olmadığına değil diğer bir neden olan başvuruçunun göçmen statüsüne yönelik olduğunu belirtmiş ve evlenme hakkının ihlaline karar vermiştir. AİHM ayrıca taraf devletlerce, evlenmek isteyen yabancılar için harç ödeme şartı getirilebileceğini ancak bunun ölçsüz olmaması gerektiğini belirttiği söz konusu kararında 295 sterlin harç tutarını ölçsüz bulmuştur²⁹.

Bir diğer husus ise başka ülkede yaşayan bir kişiyle evlen-

25 *X/Birleşik Krallık* (k.k.), B. No: 3898/68, 22/7/1970.

26 *O'Donoghue ve diğerleri/Birleşik Krallık*, B. No: 34848/07, 14/12/2010, § 53; Harris, D., O'Boyle, M. ve Warbrick, C. (2021). s. 711.

27 *ZH ve RH/İsviçre*, B. No: 60119/12, 8/12/2015, § 44; a.g.e. s. 711.

28 *O'Donoghue ve diğerleri/Birleşik Krallık*, § 87; Karan, U. (2018). s.131.

29 Harris, D., O'Boyle, M. ve Warbrick, C. (2021). s. 711; *O'Donoghue ve diğerleri/Birleşik Krallık*, § 90; Karan, U. (2018). s. 132.

mek isteyen kişiye o ülkeye giriş izni verilmemesi şeklinde ortaya çıkan müdahale durumudur. Bu durumda taraf devletler geniş takdir alanından yararlanmaktadır. Kişilerin yakın zamanda evleneceklerine dair somut bir planı ve başka ülkede evlenmeleri önündeki engelleri makul derecede ispat etmeleri hâlinde başvurularının 12. madde kapsamında ele alınabilmesi mümkündür. Ancak sınır dışı ve iade durumunda kişilerin evlenecekleri kimsenin ülkesine gidebildiği ya da çiftlerin başka ülkede evlenebilecekleri durumlarda vatandaşı olmayan nişanlı kişiyi devletlerin ülkelerine kabul etme gibi bir yükümlülükleri söz konusu değildir³⁰. Belirtilen sınırlamalar ve devletlerin geniş takdir hakları evlilik öncesi durumlara ilişkin olup evlilik sonrası eşlerden birinin eşinin vatandaşı olduğu ülkeye girişine izin verilmemesi veya sınır dışı edilme durumlarında 12. madde koruması devreye girmez. Sözleşme, aile yaşamının kurulacağı coğrafi bölgeyi seçme hakkını güvence altına almamaktadır. Evlilik kurulduktan sonra bu konuda iddialar ancak 8. madde çerçevesinde incelenebilecektir³¹.

b. Mahpusların Evliliği

Evlenme hakkı söz konusu olduğunda hükümlü ve tutukluların evlenebilmesi de gündeme gelmektedir.

Öncelikle belirtmek gerekir ki mahpuslar Sözleşme ve Anayasa tarafından güvence altına alınmış olan haklara prensip olarak sahiptir. Fakat hükümlü/tutuklu olmanın getirdiği bir sonuç olarak suçun niteliği ile durumun gereklerine göre bazı sınırlamalar haklı görülebilmektedir. Salt cezaevinde olma nedeniyle tabi olunan sınırlılıklar sahip olunan temel hakların doğrudan ihlali anlamına gelmeyecektir³².

Evlenme hakkı yönünden de mahpusların evlendikten sonra bir arada yaşama imkanlarının olmaması ya da cinsel ilişkiye giremeyecek olmaları, evlenme haklarının olmadığı anlamına

30 Karan, U. (2018). s. 132.

31 a.g.e. s. 132-133; *Yavuz/Avusturya* (k.k.), B. No: 25050/94, 16/1/1996.

32 Usta, Ö. (2022). s. 1584.

gelmez. Zira aile kurma hakkı evlenme hakkının bir ön şartı olarak görülmemiştir. Mahpusların evlenme haklarını kullanabilmeleri için cezaevinden salıverilmesi yönündeki beklenti AİHM'e göre uygun değildir³³. Diğer bir deyişle taraf devletlerin eşlerin beraber yaşamasını sağlama yönünde bir yükümlülüğü bulunmamaktadır³⁴. Dolayısıyla bu şekilde bir evliliği kabul edip etmeme kararı kişilere aittir. Bu durumda devlet mahpusların evlenmeleri önünde çok önemli gerekçeler olmadığı sürece engel koymamalıdır. Bu konuda genel bir yasak konulması AİHM tarafından Sözleşme'ye uygun bulunmamıştır³⁵. Bununla birlikte devletlerin evlenme hakkını daha etkin hale getirmek amacıyla maddi imkânları sağlamak yönünde bir pozitif yükümlülüğünden söz edilemeyecektir³⁶. Örneğin pembe oda (özel aile ziyareti) uygulamasına ilişkin olarak AİHM taraf devletlerin çoğunda bu şekilde bir uygulama bulunduğunu ve bunun iyi uygulama örneği olduğunu ifade etmekle birlikte taraf devletlerin Sözleşme'ye göre bu yönde bir düzenleme yapma zorunluluğu bulunmadığını belirtmiştir³⁷.

3. Anayasa'da Evlenme Hakkı

1961 ve 1982 Anayasalarında evlenme hakkı açıkça düzenlenmemiştir. Her iki Anayasa'da da yer alan hükümler ailenin korunmasına yöneliktir. 1982 Anayasası'ndaki evliliğe ilişkin tek atıf Anayasa'nın 174. maddesinde yer alan evlenme ak-

33 *Hamer/Birleşik Krallık*, B. No: 7114/75, 13/12/1979, Ancak nikahın cezaevi dışında bulunan belirlenmiş bir mekânda yapılması gerekliliği ulusal yasalarca öngörülmüş ise mahpusların geçici şekilde bu amaçla salıverilmesi ya da ilgili mevzuat hükmünün değiştirilmesi gerekmektedir; Harris, D., O'Boyle, M. ve Warbrick, C. (2021). s. 712.

34 Doğru, O. ve Nalbant, A. (2013). s. 545.

35 *Frasik/Polonya*, B. No: 22933/02, 5/1/2010, § 92.

36 Harris, D., O'Boyle, M. ve Warbrick, C. (2021). s. 712.

37 Usta, Ö. (2022). s. 1583; *Dickson/Birleşik Krallık*, B. No: 44362/04, 4/12/2007; Anayasa Mahkemesi kararlarına göre de aile hayatına saygı hakkı mahpusların eşleriyle mahrem görüşme yapmalarına imkân sağlanması şeklinde açık bir güvence sağlamaz. Bu nedenle makul gerekçelere dayanarak evli olan mahpusun eşi ile mahrem görüşmesi yönünde ödülünden yararlandırılmaması aile hayatına saygı hakkını ihlal etmez. Bkz. M.Ç. [GK], B. No: 2017/34600, 6/2/2020; K.K., B. No: 2017/22295, 21/7/2020.

dinin evlendirme memuru önünde yapılmasına ilişkin mülga 743 sayılı Türk Kanunu Medenisi hükmünün Anayasa'ya aykırı olduğu şeklinde yorumlanamayacağına dairdir³⁸.

2010 yılında 7/5/2010 tarihli ve 5982 sayılı Kanun'la³⁹ yapılan Anayasa değişiklikleri halk oylamasında kabul edilerek 23/9/2010 tarihinde yürürlüğe girmiştir⁴⁰. Anayasa değişikliklerine uygun olarak Anayasa Mahkemesinin kuruluşu ve yargılama usullerinde de değişikliğe gidilmiştir. 30/3/2011 tarihli ve 6216 sayılı Anayasa Mahkemesinin Kuruluşu ve Yargılama Usulleri Hakkında Kanun kabul edilmiş ve 6216 sayılı Kanun'un 76. maddesi uyarınca bireysel başvuruya ilişkin hükümlerin 23/9/2012 tarihinden itibaren yürürlüğe girmesi öngörülmüştür. 2012 yılından itibaren Anayasa Mahkemesine bireysel başvuru yolu getirildikten sonra Anayasa Mahkemesince evlenme hakkı Sözleşme ve Anayasa'nın ortak koruma alanında görülmüş ve Sözleşme'nin 12. maddesinde özel olarak güvence altına alınan ve Sözleşme'nin 8. maddesinde yer alan özel hayata ve aile hayatına saygı hakkı ile yakından ilişkili olan evlenme hakkı, Anayasa'daki bazı hükümlerde içkin olduğu kabul edilmiştir⁴¹.

Anayasa Mahkemesi kararlarında, Anayasa'nın 41. maddesinde ailenin özel olarak düzenlenerek anayasal güvenceye alındığını ifade edilmiş; aile kurma hakkının ayrıca ve özel olarak korumaya alınmasına imkân tanınmıştır. Bu çerçevede aileyi Türk toplumunun temeli olarak ele alan Anayasa'nın 41. maddesinde ailenin birey ve toplum hayatındaki önemine işaret edilmiş, devlete ailenin korunması konusunda ödevler yüklenmiştir⁴².

38 Karan, U. (2018). s. 137.

39 13/5/2010 tarihli ve 27580 sayılı Resmî Gazete.

40 Anayasa değişiklikleri 12/9/2010 tarihinde halk oylamasına sunulmuş ve kabul edilmiştir. Söz konusu değişikliklerin halk oylamasıyla kabulüne dair Yüksek Seçim Kurulu kararı 23/9/2010 tarihli ve 27708 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanmıştır.

41 *Sabire Güngör* [GK], B. No: 2019/32487, 29/2/2024, § 40; *Hüseyin Kesici*, § 44; Ö.Ç., § 51; D.K., § 57; S.A., § 48.

42 AYM, E.2005/26, K.2008/105, 15/5/2008; AYM, E.1999/35, K.2002/104,

Anayasa Mahkemesi kararlarında Anayasa'nın 20. ve 41. maddelerinin evlenme ve aile kurma hakkı açısından normatif dayanak olduğu ifade edilmiştir⁴³. Bununla birlikte evlenme ve aile kurma hakları, aile hayatına saygı hakkından farklı bir haktır. Aile hayatına saygı hakkının güvencelerinin devreye girebilmesi için öncelikle aile olarak nitelendirilebilecek bir ilişki ya da yakın bir bağın söz konusu olması gerekir⁴⁴. Dolayısıyla Anayasa'nın 20. maddesinde güvenceye bağlanan aile hayatına saygı hakkı aile kurma hakkını değil önceden gerçekleşen ve evlilik olarak kabul edilebilecek bir birliktelikle ortaya çıkan aile hayatına saygıyı korumaktadır. Anayasa Mahkemesine göre evlenme ve aile kurma hakları, belirli şartları taşıyan kişilerin yasalara uygun bir şekilde evlenebilmeleri yönünden bu hakların hakkın amacına uygun olarak gerekli koşullar ile kolaylıkların sağlanmasını güvence almaktadır⁴⁵.

Diğer taraftan evlenip evlenmeme kişinin ağırlıklı olarak özel hayatının bir unsurunu oluşturmaktadır. Evlenme hakkı bu yönüyle Anayasa'nın 20. maddesinde düzenlenen özel hayata saygı hakkının bir görünümü olarak değerlendirilebilir. Evlenme hakkıyla bağlantılı olan Anayasa'nın 41. maddesinin metninde evlenme hakkı açıkça yer almamakla birlikte maddede gerekçesinde "*Ailenin korunması fikrinin, her şeyden önce Medenî Kanun anlamında evliliklerin kurulmasını yaygınlaştırmak ve kolaylaştırmak olduğu şüphesizdir.*" açıklamasına yer verilmiştir. Gerekçe ile madde birlikte ele alındığında evlenme hakkının Anayasa'da güvence altına alındığı kabul edilebilir⁴⁶.

12/11/2002; AYM, E.2013/158, K.2014/68, 27/3/2014; S.A., § 49.

43 Hüseyin Kesici, § 44; Ö.Ç., § 51; D.K., § 57.

44 Murat Demir [GK], B. No: 2015/7216, 27/3/2019, § 72.

45 S.A., § 50.

46 Anayasa Mahkemesi Genel Kurulu yakın tarihli *Sabire Güngör* kararında, boşanma davasının uzun sürmesi nedeniyle yeniden evlenme ve aile kurma hakkının ihlal edildiği iddialarını özel hayata saygı hakkının kapsamı içinde kabul edilen evlenme hakkı bağlamında ele almıştır; *Sabire Güngör* [GK].

4. Aile Kurma Hakkı

Sözleşme'nin 12. maddesi evlenme hakkının yanında aile kurma hakkını da güvenceye almıştır. Ancak aile kurma hakkı sadece evlilik içinde mevcut kabul edilmektedir.⁴⁷ Aile kurma hakkı bu nedenle evlenmeden birlikte yaşayanlara uygulanmayacaktır. Bu tür birlikteliklerin “aile” olarak varsayılması, 12. madde yönünden olup bu ilişkiler 8. madde bağlamında değerlendirilmektedir.⁴⁸ Yine bu hakkın kapsamı torun sahibi olmaya kadar genişletilemez.⁴⁹

Aile kurma hakkı, ilke olarak, niteliği gereği devletçe müdahale edilebilecek bir hak değildir. Diğer bir deyişle devlet doğum kontrol önlemlerine başvurma, gebeliğin sonlandırılması ya da kısırlaştırma gibi zorunluluklar getiremez⁵⁰. Bu hakka müdahale olarak kabul edilebilecek durumların başında zorla kısırlaştırma ve kürtaj gelmektedir. Sözleşme'nin 2. ve 8. maddeleri kapsamına girmeyen durumlarda devletlerin kısırlaştırma ya da kürtaj gibi şahsa sıkı sıkıya bağlı bir hak konusunda yasal olarak düzenleme yapması yönünde pozitif bir yükümlülüğünden bahsedilmesi olası değildir. AİHM *Boso/İtalya* kararında bir erkeğin eşinin kürtaj yaptırma kararının kendisinin aile kurma hakkını ihlal ettiği ve aile kurma olanağını elinden aldığı iddiası ilgili olarak ulusal hukuk ve AİHS'in 2. maddesi ile kadının sağlığını korumak gerekçesiyle yapılmış olmasını dikkate alarak kabul edilemez bulmuştur⁵¹.

47 *Goodwin/Birleşik Krallık* [BD], § 8.; Council of Europe (2024). “Guide on Article 12 of the European Convention on Human Rights, Right to Marry, Updated on 29 February 2024 (AİHS 12. Madde Rehberi, 29 Şubat 2024 tarihinde güncellenen versiyon)”, https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_12_eng (Erişim Tarihi: 31/7/2024)

48 Doğru, O. ve Nalbant, A. (2013). s. 545; Çakmak, U. R. (2017). s. 177.

49 Potansiyel büyükanne ve büyükbabaların çocuklarının papaz olmak için bekaret yemini etmeleri durumunda aile kurma hakkı yönünden bir iddiada bulunamayacakları yönünde bkz. *Sijakova ve diğerleri/Eski Yugoslav Makedonya Cumhuriyeti*, B. No: 67914/01, 6/3/2003; Harris, D., O'Boyle, M. ve Warbrick, C. (2021). s. 715-716.

50 Doğru, O. ve Nalbant, A. (2013). s. 545.

51 *Boso/İtalya*, B. No: 50490/99, 5/9/2002; Harris, D., O'Boyle, M. ve Warbrick, C. (2021). s. 716.

Üreme yeteneği bulunmayanlar yönünden bu hakkın kullanımı söz konusu olduğunda evlat edinme gündeme gelmektedir. 12. madde soyut anlamda evlat edinmeyi bir hak olarak tanımamaktadır⁵². AİHM kişilerin biyolojik anne babası olmadıkları çocuğu evlat edinmelerini aile kurma hakkı kapsamında görmemiştir⁵³. Çocuk sahibi olma ya da evlat edinmeye ilişkin birçok başvuru Sözleşme'nin 8. maddesi ve bu maddeyle bağlantılı olarak 14. madde kapsamında ele alınmaktadır⁵⁴. AİHM tarafından 12. madde kapsamında ele alınabilmesi yalnızca evlat edinmeye izin verilmemesi durumunda ya da ayrımcılık yönünden 14. maddenin gündeme gelebileceği hâllerde -ciddi adaletsizliklere yol açabileceği değerlendirildiğinde- mümkündür⁵⁵.

Bu konuyla alakalı diğer bir husus, aile kurma hakkıyla bağlantılı olarak evli çiftlerin çocuk sahibi olma talepleridir. Bu husus yapay döllemeyle daha çok ilgilidir. Öncelikle bu madde her çiftin her istedikleri zaman ve yerde çocuk yapma hakkına sahip oldukları şeklinde yorumlanamaz. Örnek vermek gerekirse cezaevlerinde eşlerin birlikteliğinin sınırlandırılması veya yasak konulması bu bağlamda bir sınırlamadır⁵⁶.

Devletler bu konuya iki yönden müdahil olabilmektedir. Birincisi bu yola başvurulup başvurulmayacağı hususudur. İkincisi ise yapay dölleme tekniklerinden hangilerine yasal olarak izin verileceğidir. Bu iki konu *SH ve diğerleri/Avusturya* kararında AİHM gündemine gelmiştir. Bu kararda Avusturya hukukunda düzenlemeler kararın konusu olmuştur. Avusturya hukukunda yer alan yapay döllemeye bazı durumlarda izin verilmektedir. Üçüncü kişinin sperminin kadının üreme organına yerleştirilmesi için bağışta bulunulmasına izin ve-

52 Doğru, O. ve Nalbant, A. (2013). s. 545.

53 Karan, U. (2013), s. 430; Harris, D., O'Boyle, M. ve Warbrick, C. (2021). s. 716.

54 Doğru, O. ve Nalbant, A. (2013). s. 545; *X ve diğerleri/Avusturya* [BD], B. No: 19010/07, 19/2/2013,

55 Harris, D., O'Boyle, M. ve Warbrick, C. (2021). s. 716-717.

56 Doğru, O. ve Nalbant, A. (2013). s. 545.

rilmekte ancak laboratuvarında üçüncü kişinin bağışta bulunduğu sperm kullanmasına izin verilmemektedir. Ayrıca Avusturya hukukuna göre başka bir kadın tarafından yumurta bağışlanması yasaklanmıştır. Evli kişiler tarafından bu sınırlamaların 12. maddeyi ihlal ettiği yolunda ileri sürülen iddialar AİHM tarafından anılan maddenin doğurma hakkını güvence altına almadığı gerekçesiyle reddedilmiştir⁵⁷.

5. Evlenme ve Aile Kurma Hakkının Sınırlanma Sebepleri

Temel hakların ve özgürlüklerin sınırlanmasına ilişkin kurallar devletlerin anayasalarında ve insan hakları konusundaki uluslararası sözleşmeler yönünden en çok önem arz eden konular arasındadır. Hak veya özgürlüğün sınırlanması devletin bir eylemi ya da işlemiyle ya da devlete atfedilebilir olan bir işlemle temel bir hakka yönelik müdahale ve bu müdahalenin hakkın/özgürlüğün alanını daralttığı durumlarda söz konusudur. 1982 Anayasasının 13. maddesi sınırlamanın sınırını oluşturmakta ve Anayasa'da güvence altına alınan hak ve özgürlükler bakımından hangi ölçütlerin göz önüne alınması gerektiğini düzenlemektedir. Kısaca bu ölçütler şu şekilde sıralanabilir: (1) hak ve özgürlüğün güvence altına alındığı Anayasa maddesindeki özel sınırlama sebeplerine bağlı olma, (2) yalnızca kanunla sınırlama, (3) Anayasa'nın sözü ve özüne uygun olma, (4) hak ve özgürlüğün özüne dokunmama, (5) demokratik toplum düzeninin gereklerine uygun olma, (6) ölçülü olma, (7) laik Cumhuriyetin gereklerine uygun olma⁵⁸.

2001 yılında 3/10/2001 tarihli ve 4709 sayılı Kanun'la⁵⁹ yapılan Anayasa değişikliğiyle genel sınırlama nedenleri kaldırılmış ve kademeli bir sınırlama sistemi öngörülmüştür. Bu şekilde AİHS ile uyumlu olması bakımından ilgili Anayasa hükümleri daha elverişli bir duruma gelmiştir. Kademeli sistem, basit veya nitelikli yasa kaydı ya da yasa kaydı öngörül-

⁵⁷ *SH ve diğerleri/Avusturya*, B. No: 57813/00, 15/11/2007; Harris, D., O'Boyle, M. ve Warbrick, C. (2021). s. 717.

⁵⁸ İnceoğlu, S. (2013). s. 23.

⁵⁹ 17/10/2001 tarihli ve 24556 (mükerrer) sayılı Resmî Gazete.

memiş olarak kademelendirilmiş sistemi ifade etmektedir⁶⁰. Basit yasa kaydı bazı haklar yönünden kanun koyucunun hiçbir sınırlama sebebine yer vermediği durumları ifade etmekteyken nitelikli yasa kaydında tahdidi olarak sınırlama sebepleri düzenlenmiştir. Yasa kaydı öngörülmemeyen haklarda ise hiçbir sınırlama sebebi öngörülmemiştir⁶¹. Bu haklara maddi ve manevi varlığını geliştirme hakkı (AY. mad. 17/1), düşünce ve kanaat özgürlüğü (AY. mad. 25/1), hak arama özgürlüğü (AY.m.36), çalışma ve sözleşme özgürlüğü (AY. mad. 48), siyasi partilere üye olma özgürlüğü (AY. mad. 68/1), özel hayata ve aile hayatına saygı hakkı (AY. mad. 20/1) örnek verilebilir⁶².

AİHS'te bazı haklar yönünden açıkça sınırlama sebepleri düzenlemiş olmasına rağmen evlenme hakkının güvence altına alındığı 12. madde bakımından sınırlama rejimine ilişkin herhangi bir düzenleme içermemektedir. Örneğin 8. maddenin ikinci fıkrasında, güvenceye alınan hakkın ne şekilde sınırlanabileceği düzenlenmiştir. Anayasa'da ya da AİHS'te güvenceye alınan bir hak yönünden özel sınırlama sebebi bulunmaması hakkın sınırlanamayacağı anlamına gelmemektedir⁶³. Temel hakların sınırlama kaydı içermeyenlerin tamamen sınırsız olamayacağı doktrinde kabul edilmektedir. Bu kabul iki temel argümana dayanmaktadır. Birincisi temel hakların doğalarından kaynaklanan nesnel sınırların mevcut olmasıdır. İkincisi ise temel hakkın anayasal sınırlarına dayanılmasıdır. Buna ilişkin olarak bir temel hak ile diğer temel haklar ya da anayasa hükümleri arasında çatışma söz konusu olursa birinin diğerine sınır getirebileceği ve bu noktada bir dengeleme gerekliliği kabul edilmektedir⁶⁴.

60 a.g.e. s. 24-26.

61 Ayrıntılı bilgiler için bkz. Sağlam, F. (1982): *Temel Hakların Sınırlanması ve Özü*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, s. 99-108.

62 Sezer, T. D. (2014). "1982 Anayasasına Göre Özel Sınırlama Sebebi Bulunmayan Temel Hak ve Özgürlüklerin Sınırlandırılması Sorunu ve Anayasa Mahkemesi Kararlar", *Anayasa Hukuku Dergisi*, C. 3., S. 5., s. 378-379.

63 Karan, U. (2013), s. 435.

64 Sezer, T. D. (2014). s. 382-383.

Anayasa'nın 13. maddesine göre temel hak ve özgürlüklerin sınırlandırılması, ilgili hak ve özgürlüklere ilişkin Anayasa'nın ilgili maddesinde gösterilen özel sınırlandırma sebeplerinin bulunmasına bağlı kılınmıştır⁶⁵. Fakat evlenme hakkının kapsamında ele alındığı Anayasa'nın 20. maddesinde düzenlenen özel hayata ve aile hayatına saygı hakkına yönelik -arama/el koyma tedbirleri hariç olmak üzere- herhangi bir sınırlama sebebi Anayasa'da düzenlenmemiştir. Evlenme hakkı da dâhil sınırlama sebebi öngörülme hakları bakımından sınırlama içkin olarak gündeme gelmekte ve AİHM, evlenme hakkı ile ilgili başvurularda, devletin takdir alanı ile öngörülen müdahalenin keyfi veya orantısız olup olmadığını değerlendirmektedir. Bununla birlikte Anayasa Mahkemesi spesifik şekilde sınırlama sebebi öngörülmemiş hakların da doğası gereği bazı sınırlarının bulunduğu altını çizmiş ve Anayasa'nın diğer maddelerinde belirtilen hükümlere dayanılarak da söz konusu hakların sınırlanabileceğini kabul etmiştir. Bu çerçevede Anayasa'nın diğer maddelerinde güvence altına alınan hak ve özgürlükler ile devlet mercilerine yüklenen ödevler, özel şekilde sınırlama sebebi gösterilmemiş hak ve özgürlükler yönünden sınır oluşturabilecektir⁶⁶.

Özel hayata ve aile hayatına saygı hakkına yönelik olarak kamu makamları için öngörülen negatif yükümlülükler özel hayata ve aile hayatına saygı hakkına keyfî surette müdahaleden kaçınmayı gerektirmektedir⁶⁷. Bu haklara kamu makamlarınca yapılan müdahale, Anayasa'nın 13. maddesindeki koşullara uygun olmadıkça Anayasa'nın 20. maddesini ihlal edecektir. Bu nedenle sınırlamanın Anayasa'nın 13. maddesinde öngörülen kanun tarafından öngörülme, meşru amaç taşıma ve demokratik toplum düzeninin gereklerine ve ölçü-

65 Ahmet Çilgin, B. No: 2014/18849, 11/1/2017, § 38.

66 Kozan, A. ve Gedik, Ö. (Ed.). *Anayasa Mahkemesi Özel Hayata ve Aile Hayatına Saygı Hakkı Rehberi*, Ankara: Anayasa Mahkemesi Yayınları, s. 30; AYM, E.2014/87, K.2015/112, 8/12/2015; AYM, E.2016/37, K.2016/135, 14/7/2016, § 9; AYM, E.2013/130, K.2014/18, 29/1/2014; *Sevim Akat Eşki*, B. No: 2013/2187, 19/12/2013, § 33.

67 Adnan Oktar (3), B. No: 2013/1123, 2/10/2013, § 32; Ömür Kara ve Onursal Özbek, B. No: 2013/4825, 24/3/2016, § 46; Serpil Toros, B. No: 2013/6382, 9/3/2016, §§ 101-149.

lülük ilkesine aykırı olmama kriterlerine uygun olması gerekecektir⁶⁸.

Örneğin AYM bireysel başvuruya ilişkin bir kararında mahpusun oğlunun cenazesine güvenlik gerekçesiyle katılmasına izin verilmemesi hususunda devletin müdahalesinin suç işlenmesinin önlenmesi, kamu düzeni ile güvenliğinin temini, mahpus ile ona refakat edecek güvenlik güçlerinin yaşamları ile vücut bütünlüklerinin korunmasını amaçladığını belirtmiş ve bu amaçların Anayasa'nın 17., 19. ve 20. maddelerine ilişkin olarak meşru amaç taşıdığını ifade etmiştir⁶⁹.

II. BOŞANMA HAKKI

1. Genel Olarak

Boşanma, evlilik birliğini sona erdiren hukuki bir işlemdir. Evlilik birliği, evli olan kişilere bazı yükümlülükler yüklemekte olup evlilik birliğinin sona erdirilmesi konusunda haklı nedenlerin ortaya çıkması hâlinde bireylere evliliği sona erdirme hakkı tanınması boşanma hakkı olarak tanımlanabilir. Boşanma hakkını oluşturan nedenler ülkeden ülkeye ve zamandan zamana farklılık göstermekle birlikte artık hemen hemen her ülkede kabul edilen medeni bir haktır⁷⁰. Buna karşın istisnai olarak bazı ülkelerde halen boşanma hakkının yasaklanmasıyla da karşılaşılabilir⁷¹.

Tarihte boşanmaya ilişkin üç görüş ileri sürülmüştür: Bunlar boşanmanın yasaklanması⁷², boşanmanın serbest olması⁷³

68 R.G. [GK], B. No: 2017/31619, 23/7/2020, § 82; Halil Berk, B. No: 2017/8758, 21/3/2018, § 49; Süveyda Yarkın, B. No: 2017/39967, 11/12/2019, § 32.

69 Ahmet Çilgin, § 43.

70 İrlanda'da 1937'den 1997'ye kadar, İspanya'da 1981 yılına kadar, İtalya'da ise 1970 yılına kadar ulusal hukukta boşanma yasaklanmış ise de artık medeni hak olarak tanınmaktadır.

71 Makalenin hazırlandığı tarihte Filipinler ve Vatikan'da boşanma hakkı tanınmamaktadır.

72 Daha çok Kilise hukukunun hâkim olduğu hukuk sistemlerinde görülmektedir. Ayrıntılar için bkz. Kumaş, M. S. (2007). *Osmanlı Hukuk-ı Aile Kararnamesi ve Türk Medeni Kanunu Çerçevesinde Boşanma Hukuku, Genel Amaçlar, Uygulama Farklılıkları ve Sebepleri*, Bursa: Emin Yayınları, s. 16-17.

73 Rus Hukukunda görülen bu sistemde eşlerden birinin talebiyle başkaca nedene ihtiyaç olmaksızın boşanmanın serbestçe gerçekleştirilebileceği

ve bazı koşulların varlığı hâlinde boşanmaya hâkim tarafından karar verilmesidir⁷⁴. Günümüzdeki hukuk sistemlerinin çoğunda ve ülkemizde de üçüncü görüş olan boşanmanın bazı koşullarla hâkim tarafından karar verilmesi görüşü benimsenmektedir.

Hukuk sistemlerinde boşanmanın hangi koşullarda sağlanacağına ilişkin kurallar bazı ilkelere dayanmaktadır. “Elverişsizlik”⁷⁵, “irade”⁷⁶, “kusur”⁷⁷, “temelinden sarsılma”⁷⁸, “eylemli ayrılık”⁷⁹ gibi evliliği sona erdirmeye ilişkin ilkeler her toplumun evliliğe ilişkin bakış açısıyla doğrudan ilintilidir. Diğer bir ifadeyle ülkelerdeki hukuki metinlerde benimsenen evlilik kurumuna ilişkin teoriler, evliliğin çözülmesine yani boşanmaya dair yaklaşımları da belirlemiştir. Buna göre evlilik, devletin ve toplumun amaçlarına yarayan bir kurum olarak görülüyorsa boşanma “elverişsizlik” ilkesine, evlilik eşlerin iradesine dayanan bir sözleşme olarak görülüyorsa boşanma “irade” ilkesine, evlilik hukuk güvencesi altında bir kurum olarak görülüyorsa boşanma “kusur” ve “temelinden sarsılma” ilkesine dayanmaktadır⁸⁰.

kurallara dayanmaktadır. Ayrıntılar için bkz. Kumaş, M. S. (2007). s. 17.

74 Ceylan E. (2018). “İsviçre, Fransa, Belçika, İspanya ve İtalya Hukukundaki Boşanma Sebeplerinin Türk Hukukuyla Mukayesesi ve Değerlendirilmesi”, *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*, C. 6., S. 12., s. 317.

75 Elverişsizlik ilkesi, eşlerden birinin veya her ikisinin de ruhsal veya bedensel bir sebeple evlilik birliğini yürütemeyecek olmaları hâlinde boşanmanın gerçekleşebileceğine ilişkin ilkedir.

76 İrade ilkesi, eşlerden en az birinin iradesinin bulunması halinde boşanmanın gerçekleşebileceği ilkesidir.

77 Kusur ilkesi boşanma davası açma hakkının kusursuz veya daha az kusurlu eşe tanındığı, evlenmenin taraflarından kusurlu olması hâlinde sonlandırılabilceğini öngören ilkedir.

78 Temelinden sarsılma ilkesi, evlilik birliğinin artık yürütülemeyecek bir şekilde oluşan bir sorundan dolayı evliliğin temelinden sarsıldığı kabulüne dayanan ilkedir.

79 Eylemli ayrılık ilkesi, fiilen ayrı yaşayan eşlerin evliliği sonlandırma haklarının bulunduğunu kabul eden ilkedir.

80 Ayiter, N. (1977). Geçimsizlik Sebebine Dayanan Boşanma ve Yargıtay Uygulaması, içinde *Ankara Hukuk Fakültesi Ellinci Yıl Armağanı, 1925-1975, C. II, Boşanma Hukuku Haftası*, Ankara, s. 165; Ceylan, E. (2018). s. 319.

Modern toplumlardaki insan ilişkilerinin gelişimine bağlı olarak günden güne boşanma hakkına ilişkin görüşler de değişime uğramaktadır. İnsanların zamanın getirdiği değişim ile birlikte yaşamaya yönelik değerlendirmelerinde dönüşümlerin olması kaçınılmazdır. Bu bağlamda evliliğe ilişkin bakış açısının değişimi, boşanma hakkının doğumuna ilişkin ilkelere de beraberinde dönüştürmektedir. İster evliliğin bir sözleşme olduğu ilkesi benimsensin isterse toplumsal bir kurum olması nedeniyle korunması gerektiği inancına sahip olunsun artık evliliği devam ettirme iradesinin evli çiftlerden en az birinde bulunmaması boşanmanın gerçekleşmesi bakımından yeterli görülebilmektedir. Dolayısıyla boşanmanın bir kurumun veya sözleşmenin sona erdirilmesi anlayışından bir insan hakkı olduğu anlayışına dönüştüğü söylenebilmektedir⁸¹.

Ülkemizde 22/11/2001 tarihli ve 4721 sayılı Türk Medeni Kanunu'nun 161 ile 184. maddeleri⁸² arasında eşlerin boşanma hakkı ve usulü düzenlenmiştir. Anılan hukuki düzenlemelere göre Türk hukuk sisteminde boşanmaya ilişkin yukarıda adı geçen ilkelerin hemen hemen hepsine rastlanmaktadır.

Medeni hukukta düzenlenmesine karşın Anayasa'da boşanma hakkına ilişkin açık bir kurala rastlanmamaktadır. Bununla birlikte Anayasa'da bu hakkı yasaklayan bir hüküm de mevcut değildir. Bu durumda Türkiye'de medeni hak olarak tanınan boşanma hakkının aynı zamanda anayasal bir hak olup olmadığı anayasa hukuku açısından tartışmaya değerdir. Bu bağlamda çalışmada yukarıda ayrıntılarına yer verilen evlenme ve aile kurma hakkının boşanma hakkını da kapsa-

81 2018 yılında İngiltere'de eşlerden birinin talep etmesine rağmen ülkede kabul edilen boşanma sebeplerinden birinin bulunmaması nedeniyle tarafların boşanmamalarını konu alan Yüksek Mahkemenin *Owens&Owens* kararında mevcut yasaların boşanmak isteyen eşi mutsuz bir evliliğe hapsedeceğini kabul etmesi bakımından dikkat çekici olmuştur. Kararın ayrıntıları için bkz. <https://www.supremecourt.uk/cases/docs/uksc-2017-0077-judgment.pdf> (Erişim Tarihi: 31/7/2024)

82 4721 sayılı Kanun'a göre Türkiye'de boşanma nedenleri sırasıyla zina, hayata kasıt, pek kötü veya onur kırıcı davranış, suç işleme ve haysiyetsiz hayat sürme, terk, akıl hastalığı ile evlilik birliğinin sarsılmasıdır.

yıp kapsamadığı ve bu bağlamda Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nde ve Anayasa'da bu hakkın bulunup bulunmadığı tartışılacaktır.

2. Sözleşme'de Boşanma Hakkı

İlk olarak Sözleşme ve AİHM içtihadına göre özel hayata ve aile hayatına saygı hakkı ile evlenme hakkının boşanma hakkını kapsayıp kapsamadığı ortaya konulmalıdır.

AİHS'te veya eki protokollerde boşanma hakkına ilişkin bir norm bulunmamaktadır. Sözleşme'nin 8. maddesinde herkesin özel ve aile hayatına saygı gösterilmesi hakkına sahip olduğu; Sözleşme'nin 12. maddesinde de evlenme çağına gelen her erkek ve kadının bu hakkın kullanımını düzenleyen ulusal yasalara uygun olarak evlenme ve aile kurma hakkına sahip olduğu düzenlenmiştir. AİHM'e göre de *boşanma hakkı*, evlenme hakkı veya özel hayata saygı hakkının kapsamı içinde yer almamaktadır.

AİHM, *Johnston ve diğerleri/İrlanda* kararıyla özel hayata ve aile hayatına saygı hakkı ile evlenme hakkının boşanma hakkını kapsamadığını açıkça ifade etmiştir⁸³. Kararda, Sözleşme'nin hazırlık aşamasına atıfta bulunularak bu konunun bilinçli bir şekilde ihmal edildiği, ihmal edilen bu hakkın Sözleşme'deki diğer hakların yorumu yoluyla da çıkarılamayacağı açıklanmıştır. AİHM, boşanma hakkının tanınması hususunun Sözleşmeciler devletlerin takdir yetkisine bırakıldığını, Sözleşmeciler devletlerin bazılarında evliliğin sonlandırılması hakkının tanınmadığı dikkate alınarak Sözleşme'de devletlerin boşanma hakkını tanımalarının amaçlanmadığını ifade etmiştir⁸⁴. Boşanma yasağının evlenme hakkına bir kısıtlama içerdiği düşünülse de AİHM böyle bir kısıtlamanın tek eşlilik ilkesini benimsemiş bir toplumda evlenme hakkının özünü zedelediğini değerlendirmektedir⁸⁵. Bununla birlikte son

83 *Johnston ve diğerleri/İrlanda*, § 99.

84 Benzer yöndeki ayrıntılı açıklama için bkz. Council of Europe (2024). §§ 45-52.

85 Benzer görüş için bkz. Reid, K. (2012). *A Practitioner's Guide to the European*

yıllardaki Sözleşmecî devletlerdeki hukukî gelişmeler dikkate alınarak AİHM'in boşanma hakkına ilişkin içtihadını gözden geçirebileceği ileri sürülmektedir⁸⁶.

Diğer taraftan AİHS'e Ek 7 No'lu Protokol'ün (Protokol) 5. maddesi “Eşler evlilikte, evlilik süresince ve evliliğin sona ermesi durumunda, kendi aralarında ve çocukları ile ilişkilerinde medenî haklar ve sorumluluklardan eşit şekilde yararlanırlar. Bu madde devletlerin çocuklar yararına gereken tedbirleri almalarını engellemez” şeklindedir. Protokol'ün 5. maddesinin metninde yer alan “eşler, ... evliliğin sona ermesi durumunda ... medenî haklar ve sorumluluklardan eşit şekilde yararlanırlar” ifadesinin devletlere evliliğin sonlandırılması hakkı tanıma yükümlülüğü yüklemeyeceği protokolün açıklayıcı raporunda ifade edilmiştir⁸⁷.

Özetle Sözleşme hukuku yönünden boşanma hakkı, Sözleşme'deki haklar kapsamında değildir. Ancak ulusal mevzuatta boşanma bir hak olarak tanınmışsa bazı koşullarda bu boşanma süreci ve bu süreçten sonra boşanmış kişilerin yeniden evlenebilmeleri AİHM tarafından Sözleşme'nin 12. maddesinde düzenlenen evlenme hakkı kapsamında değerlendirilmektedir. Bu bağlamda AİHM'in yeniden evlenme hakkıyla bağlantılı da olsa boşanma hakkının varlığına olumlu baktığı yorumu yapılabilmektedir⁸⁸.

Bu itibarla AİHM, *F./ İsviçre*⁸⁹ kararında Sözleşmecî devletlere boşanma hakkı tanınması yönünde bir yükümlülük yüklenilmemiş ise de devletlerin ulusal hukuklarında boşanmaya izin vermesi durumunda Sözleşme'nin 12. maddesi boşanmış

Convention on Human Rights, 4th Edition, London: Sweet & Maxwell, s. 591; Doğru, O. ve Nalbant, A. (2013). s. 544.

86 Kalin, W. ve Künzli, J. (2011) *The Law of International Human Rights Protection*, New York: Oxford University Press, s. 400; Çakmak, U. R. (2017). s. 175.

87 Ayrıntılar için bkz. Council of Europe (1984). “Explanatory Report to the Protocol No. 7 to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms”, Strasbourg, 22.XI.1984, § 39, <https://rm.coe.int/16800c96fd> (Erişim Tarihi: 1/8/2024); Council of Europe (2024). § 47.

88 Benzer görüş için bkz. Usta Ö. (2022). s. 1574.

89 *F./İsviçre*, §38.

kişilerin yeniden evlenme hakkının makul olmayan sınırlandırılmalarına tabi tutulmamasını güvence altına aldığı sonucuna ulaşmıştır.

Yine AİHM *Aresti Charalambous/Kıbrıs*⁹⁰ kararıyla ulusal hukuka göre evliliğin sonlandırılması mümkünse makul sürede boşanma davasının bitirilmemesi gibi boşanma sürecinin yürütülmesindeki aksaklıkların bazı koşullar altında Sözleşme'nin 12. maddesi kapsamında kalabileceğini belirtmiştir.

*V.K./Hırvatistan*⁹¹ kararında ise AİHM, yerel makamların boşanma işlemlerini etkili bir şekilde yürütmediğini, tarafların boşanma konusunda anlaşması ve bu nedenle kısmi bir karar verme olasılığı bulunmasına ve hatta iç hukuk uyarınca bu işlemlerin acil niteliği olmasına rağmen özel koşulların dikkate alınmamasından dolayı başvuranın evlenme hakkının makul olmayan kısıtlama anlamına gelen uzun süreli bir belirsizlik durumunda bırakıldığını değerlendirmiştir.

*Chernetskiy/Ukrayna*⁹² kararında AİHM, bir mahkûmun boşanma belgesi alamadığı için üç yıl süreyle yeniden evlenmemesinin evlenme hakkının özünün zedelediğini değerlendirerek Sözleşme'nin 12. maddesinin ihlal edildiğine karar vermiştir. Anılan kararda *F./İsviçre* kararındaki ilkeye atıf yapılarak boşanma hakkının Sözleşme'nin 12. maddesinden çıkarılamamasına karşın -boşanma hakkı tanınan devletlerde- bireylerin yeniden evlenme hakkının makul olmayan nedenlerle sınırlayan boşanma sürecindeki kamu makamlarının tutumlarının bu madde kapsamında değerlendirileceğine yer verilmiştir.

*Babiarz/Polonya*⁹³ davasında ise AİHM, evlilik hayatının telafi edilemez biçimde bozulduğu bir durumda, ulusal hukuka göre kusursuz olan tarafın rızasının olmamasının kusurlu ta-

90 *Aresti Charalambous/Kıbrıs*, B. No: 43151/04, 19/7/2007, § 56.

91 *V.K./Hırvatistan*, B. No: 38380/08, 27/11/2012.

92 *Chernetskiy/Ukrayna*, §§ 28-32.

93 *Babiarz/Polonya*, B. No: 1955/10, 10/1/2017, § 50.

rafın boşanma talebinin kabul edilememesinde aşılamayacak bir engel teşkil ettiği hâllerde de evlenme hakkının özünün zedelendiğinin kabul edilebileceğine karar vermiştir. Anılan kararda boşanma hakkının Sözleşme dışında bırakılmasına ilişkin taraf devletlerinin iradelerinin olduğundan bahsedilmiş ancak Sözleşme'nin günün koşullarında yorumlanması gereken bir belge olduğu da özellikle hatırlatılmıştır. Böylelikle yeniden evlenme hakkı bağlamıyla sınırlı olsa da Sözleşme'ye taraf bir devlette boşanma hakkının tanındığı hallerde boşanma sebeplerinin de Sözleşme'ye göre incelenebileceğine olumlu bakıldığı ortaya konulmuştur⁹⁴.

3. Anayasa'da Boşanma Hakkı

Anayasa'da düzenlenmemiş olan boşanma hakkının Türk hukukunda anayasal bir hak olup olmadığının ortaya konulması için Anayasa'nın ilişkili maddeleri dikkate alınmalıdır. Anayasa'nın 20. maddesinde "*Herkes, özel hayatına ve aile hayatına saygı gösterilmesini isteme hakkına sahiptir.*" denilmek suretiyle bireylerin özel hayata ve aile hayatına saygı hakkı güvence altına alınmıştır. Yine Anayasa'nın 41. maddesinde yer alan "*Aile, Türk toplumunun temelidir ve eşler arasında eşitliğe dayanır. Devlet, ailenin huzur ve refahı ile özellikle ananın ve çocukların korunması ve aile planlamasının öğretimi ile uygulanmasını sağlamak için gerekli tedbirleri alır, teşkilatı kurar.*" düzenlemesiyle ailenin korunmasına yönelik olarak devletin pozitif yükümlülükleri bulunduğu kabul edilmiştir.

Anayasa Mahkemesi, Anayasa'da özel hayata ve aile hayatına saygı hakkı kapsamında ayrıca ve açıkça zikredilmese bile bir menfaatin özel hayat ve aile hayatı ile ilgili ise Anayasa'nın 20. maddesi kapsamında değerlendirebilmektedir. Elbette özel hayata ve aile hayatına ilişkin her menfaatin bu hak kapsamında kaldığını söylemek mümkün olmamakla birlikte kural olarak meşru kabul edilen bir menfaat anılan hak kapsamında görülebilir. Nitekim Anayasa'da *evlenme hakkı* ile

94 Benzer yöndeki görüş için bkz. Harris, D., O'Boyle, M. ve Warbrick, C. (2021). s. 715.

ilgili açık bir düzenleme bulunmamasına rağmen bu hakkın Anayasa'da yer verilen bazı hükümlerde içkin olduğu Anayasa Mahkemesince kabul edilmiştir⁹⁵. Anayasa Mahkemesinin yerleşik içtihadına göre Anayasa'nın 20. ve 41. maddeleri, evlenme ve aile kurma hakkı açısından önemli birer normatif dayanak olup *evlenme veya evlenmeme* kişinin özel hayatının bir parçasını oluşturmasından dolayı söz konusu hak, Anayasa'nın 20. maddesinde yer verilen özel hayata saygı hakkı kapsamında temel bir hak olarak görülmektedir⁹⁶. Bu itibarla Anayasa Mahkemesinin Anayasa'da açıkça yer verilmese de bazı hakların bir temel hak olarak düzenlenen özel hayata ve aile hayatına saygı hakkının kapsamında kalması nedeniyle anayasal bir hak olma niteliğini taşıdığını değerlendirdiği söylenebilecektir.

Anayasa Mahkemesi aynı yaklaşımla boşanma hakkını da özel hayata ve aile hayatına saygı hakkı kapsamında değerlendirmektedir. Bu bağlamda Anayasa Mahkemesince verilen ilk kararlar, itiraz yoluyla gelen başvurulardaki 8/4/1997 tarihinde verdiği kararlardır⁹⁷. Başvurular, boşanma sebeplerinden herhangi biriyle açılmış bulunan davanın reddine karar verilmesi ve bu kararın kesinleştiği tarihten itibaren üç yıl geçmesi hâlinde her ne sebeple olursa olsun müşterek hayat yeniden kurulamamışsa eşlerden birinin talebi üzerine boşanmaya karar verileceğini öngören 17/2/1926 tarihli mülga 743 sayılı Türk Kanunu Medenisi'nin 134. maddesinin dördüncü fıkrasının Anayasa'ya aykırılığı iddiasına dayanmaktadır. Anayasa Mahkemesi, boşanmaya ilişkin anılan kuralları Anayasa'nın 41. maddesi kapsamında değerlendirmiştir. Kararlarda Anayasa Mahkemesi, Anayasa'nın 41. maddesinde, ailenin Türk toplumunun, temeli sayıldığını, devletin ailenin huzur ve refahı ile özellikle ananın ve çocukların korunması için gerekli önlemleri alacağını ve örgütleri kuracağını belirttiğini, böylece aile kurumunun anayasal güvenceye bağlandığı-

95 Hüseyin Kesici, § 44; Ö.Ç., § 51; D.K., § 57; S.A., § 48.

96 Hüseyin Kesici, § 44; Ö.Ç., § 51; D.K., § 57; S.A., §§ 50, 51.

97 AYM, E.1996/47, K.1997/43, 8/4/1997; AYM, E.1997/22, K.1997/44, 8/4/1997.

nı ifade etmiştir. Bu bağlamda boşanma hukukuna ilişkin bir maddenin Anayasa'nın 41. maddesinde korunan "aile" kavramıyla bağlantısı kurulmuş, aile kurumunun korunmasına ilişkin devletin pozitif yükümlülüklerinin bulunduğu dikkate alınarak ailenin sona erdirilmesi diğer bir ifadeyle "boşanma" ailenin korunması hakkı bağlamında anayasal denetime tâbi kılınmıştır.

Anayasa Mahkemesi yakın tarihli bir kararında da yukarıda anılan kuralla benzer bir düzenleme olan 4721 sayılı Türk Medeni Kanunu'nun 166. maddesinin dördüncü fıkrasının Anayasa'ya aykırılık iddiasını içeren başvuruyu Anayasa'nın 13. ve 20. maddesinde kapsamında inceleyerek Anayasa'ya aykırı görmüş ve böylece bahsedilen yaklaşımını biraz daha ileriye götürmüştür⁹⁸. Kararda Anayasa Mahkemesi, evlilik birliğinin kurulmasının yanı sıra sona erdirilmesini de özel hayata ve aile hayatına saygı hakkıyla doğrudan ilgili görmüş; bu itibarla boşanma hukukuna ilişkin incelenen kuralın özel hayata ve aile hayatına saygı hakkına yönelik bir sınırlama getirdiğini tespit etmiştir⁹⁹. Kararda açıkça ifade edilmesine de Anayasa Mahkemesince artık boşanma hakkı, özel ve aile hayatına saygı hakkı içinde anayasal bir hak olarak kabul edilmiştir. Aksi hâlde incelenen eylemli ayrılığa dayalı boşanma kuralının Anayasa'nın 20. maddesi bağlamında bir sınırlama teşkil etmesi düşünülemezdi. Böylelikle boşanma hakkına sınırlama teşkil eden her türlü kuralın Anayasa'nın 20. maddesine uygunluğu denetlenebilir hale gelmiştir. Diğer bir ifadeyle medeni hak olarak kabul edilen boşanmaya ilişkin getirilen veya getirilecek olan kuralların Anayasa'nın 20. maddesinde güvence altına alındığı kabul edilen boşanma hakkına aykırılık teşkil etmemesi gerekir ki kanun koyucunun konuya ilişkin düzenlemeleri bu yönüyle Anayasa Mahkemesince denetlenebilecektir.

Anayasa Mahkemesinin aynı yaklaşımını anlaşmalı bo-

98 AYM, E.2023/116, K.2024/56, 22/2/2024.

99 Bkz. § 17.

şanma koşullarından biri olan ve evliliğin en az bir yıl sürmesini öngören 4721 sayılı Türk Medeni Kanunu'nun 166. maddesinin üçüncü fıkrasının birinci cümlesinde yer alan "... bir yıl..." ibaresini Anayasa'ya uygun bulduğu kararında da sürdürdüğü görülmektedir¹⁰⁰. Kararda evlilik birliğinin kurulmasının yanı sıra sona erdirilmesinin de özel hayata ve aile hayatına saygı hakkıyla doğrudan ilgili olduğu ifade edilmiş, eşlerin birlikte başvurması ya da bir eşin diğerinin davasını kabul etmesi hâlinde evlilik birliğinin temelinden sarsılmış sayılmasına ilişkin karinenin geçerli olabilmesini evliliğin üzerinden bir yıl geçmiş olması şartına bağlayan kuralın, özel hayata ve aile hayatına saygı hakkına yönelik bir sınırlama getirdiği kabul edilmiştir¹⁰¹.

Diğer taraftan Anayasa'nın 148. maddesinde AİHS'le *ortak koruma alanındaki* hakların bireysel başvuruya konu edilebilmesine imkân verilmesi nedeniyle Anayasa Mahkemesine yapılacak *bireysel başvurularda* boşanma hakkının ihlal edildiğinin ileri sürülemeyeceği açıktır. Zira bireysel başvurunun sadece Anayasa ile Sözleşme'nin ortak koruma alanında kalan temel hak ve hürriyetler bakımından başvurulmuş bir kanun yolu olduğu gözetildiğinde Anayasa'yla tanınmış olan bir temel hakkın Sözleşme'de bulunmaması hâlinde o temel hakla ilgili ihlal iddialarının bireysel başvuru yoluyla Anayasa Mahkemesince incelenemeyeceği ortadadır. Sözleşme hukuku bağlamında boşanma hakkının güvence altına alınmamış olması ve bu nedenle -yeniden evlenmeyle ilişkili olan hâller haricinde- bireylerin boşanma taleplerinin karşılanamaması veya boşanma sürecindeki müdahalelere karşı korunmasız olmaları birey özerkliği bağlamında kendi kaderini belirleme hakkına uygun düşmemektedir.

Bu itibarla Anayasa Mahkemesi AİHM içtihadıyla paralellik gösteren bireysel başvuru kararlarında sadece boşanma sürecindeki aksaklıkları ve bu sürecin makul olmayan sürede

100 AYM, E.2023/109, K.2024/113, 30/5/2024.

101 Bkz. § 12.

tamamlanmasını yeniden evlenme hakkı bağlamında “evlenme hakkı” kapsamında görerak incelemiştir. Bu doğrultuda D.K.¹⁰² kararında 2 yıl 5 ay süren boşanma davasında mahkemelerce tarafların ileri sürdüğü hususların araştırılması konusunda gerekli özen ve dikkatin gösterildiği, dolayısıyla evlenme hakkının özünü zedelemeyecek şekilde boşanma davasının makul bir sürede tamamlandığını değerlendiren Anayasa Mahkemesinin daha sonraki kararlarında da benzer yaklaşımına devam etmiştir.

Bu bağlamda S.A.¹⁰³ kararında Anayasa Mahkemesi, üç yılda tamamlanan boşanma sürecine rağmen gereken tebligat işlemlerinin yapılmaması nedeniyle on yedi yıl boşanma kararının kesinleştirilmemesine ilişkin başvuruda evlenme hakkının özünü zedeleyecek şekilde gerekli özen yükümlülüğünün gösterilmemesi ve işlemlerin makul bir sürede tamamlanmaması nedeniyle başvuruçunun evlenme/aile kurma hakkına ilişkin devlet tarafından üstlenilmesi gereken pozitif yükümlülüklerin yerine getirilmediğini değerlendirmiş ve Anayasa'nın 20. maddesinin ihlal edildiği sonucuna ulaşmıştır.

Yakın tarihli *Sabire Güngör*¹⁰⁴ kararında da Anayasa Mahkemesi, boşanma ile yeniden evlenme hakkı arasındaki bağı açıkça ifade etmiştir. Karara göre boşanma davası, otomatik olarak evlenme hakkının ihlaline yol açmamakta ise de ulusal hukuk sisteminde yeni bir evlilik yapmak mevcut evliliğin sona ermesiyle mümkündür. Bununla birlikte ulusal hukuk sisteminde sadakat yükümlülüğünün boşanma davası süresince de devam ettiği gözetildiğinde kişinin özel ve aile hayatını düzenleyebilmesi, aile kurma bağlamında özel hayatına dair kararlar alabilmesi için devletin boşanma davalarını makul bir sürede sonlandırma yükümlülüğü olduğunu kabul etmek gerekir. Boşanma davası süresince devletin mevcut ailenin korunmasına ilişkin olarak pozitif yükümlülükleri devam

102 D.K., §§ 56-65.

103 S.A., §§ 60-66.

104 *Sabire Güngör* [GK], §§ 51-60.

etmektedir. Bu kapsamda yargılamanın boşanma davasına konu aile ile evlenme hakkı kapsamındaki menfaatler arasındaki gözetilmesi gereken adil dengeyi bozmayacak şekilde özenli ve somut olaya uygun makul bir sürede sonuçlandırılması gerekir. Anayasa Mahkemesi somut olayda beş yıl süren boşanma davasında yargılamanın uzamasına başvuruçunun davranışlarının da sebep olduğunu dikkate alarak hak ihlâli bulunmadığına hükmetmiştir.

Sabire Güngör kararıyla Anayasa Mahkemesi, boşanma hakkının AİHS ile ortak koruma alanında olmaması nedeniyle her boşanma davasında yaşanan aksaklığın doğrudan (yeniden) evlenme hakkının ihlali sonucunu doğurmayacağını, aksi hâlde Sözleşme’de tanınmayan boşanma hakkının evlenme hakkı bağlamında Sözleşme hükümlerine aykırı olarak tanınmış olacağını öngörmüştür. Anayasa Mahkemesi anılan kararında sadece devletin pozitif yükümlülükleri kapsamında sonlandırılmak istenen evlilik nedeniyle aile hayatına saygı hakkı ile yeniden evlenme hakkı arasında makul bir dengenin gözetilmesi gerektiğine işaret etmiş, evlenme hakkının salt belirli bir kişiyle evlenme talebiyle sınırlanmamış olduğunu ve geniş anlamda *aile kurma* iradesini de esas aldığını belirterek bireysel başvuruda bulunan başvuruçuların evlenme hakkına dayanak teşkil eden evlenme iradesinin var olup olmadığının tespiti noktasında katı bir yorumdan kaçınılması gerektiğini ifade etmiştir¹⁰⁵. Diğer bir ifadeyle bireylerin boşanma sürecindeki aksamalar ve uzamalar, Anayasa Mahkemesine yapılacak bireysel başvurular kapsamında yeniden evlenme hakkı bağlamında Anayasa’nın 20. maddesinde düzenlenen özel ve aile hayatına saygı hakkı yönünden ihlal iddialarına konu olması durumunda, başvuruçuların yeniden evlenme iradelerini ortaya koymaları yeterli görülerek ayrıca bu iradelerinin olgularla somutlaştırılması beklenmeyecektir.

Anayasa Mahkemesi kararlarıyla gelişen içtihat dikkate alındığında boşanma hakkının Anayasa’nın 20. maddesinde

105 *Sabire Güngör* [GK], § 44.

güvence altına alınan temel bir hak olarak kabul edilmesi gerekmektedir. İtiraz veya iptal davası yoluyla Anayasa Mahkemesine taşınacak olan boşanma hukukuna ilişkin bir kural bu nedenle Anayasa Mahkemesince esas yönden incelenebilecek ve Anayasa'daki güvencelere aykırılık iddiası soyut veya somut norm denetimi yoluyla denetlenebilecektir. Bununla birlikte Sözleşme'de yer almayan boşanma hakkı, Anayasa ile AİHS ortak alanında bulunmaması nedeniyle doğrudan bireysel başvuru konusu yapılamasa da (yeniden) evlenme iradesinin bulunması hâlinde evlenme hakkı kapsamında önceki evliliğin sona erme sürecinin Anayasa'nın 20. maddesine uygunluğu değerlendirilebilecektir. Bu aşamadan sonra boşanma sürecindeki devletin pozitif yükümlülükleri sadece boşanma davası yargılamasındaki aksaklıklar ve yargılamanın makul olmayan sürede bitirilmemesi yönünden değil aynı zamanda boşanma iradesine sahip eşin boşanma hukukuna ilişkin engeller nedeniyle boşanamaması hususunu da kapsayacak gibi görünmektedir. Dolayısıyla Türkiye'de boşanma hakkının temel bir hak olmasına rağmen bu hakkın ihlal edildiğine ilişkin bireysel başvuruda doğrudan bulunulmaması da yeniden evlenme iradesinin (hakkı) mevcudiyeti ortaya konulduğu sürece müdahaleye konu edilen boşanmaya ilişkin ulusal hukuktaki kuralların Anayasa'nın 20. maddesine uygunluğunun denetlenmesinin önünde bir engel bulunmamaktadır.

SONUÇ

Bireylerin kişisel özgürlüklerinin ve temel insan haklarının bir parçası olarak kabul edilen evlenme hakkı tarih boyunca çeşitli toplumsal, kültürel ve hukuki engellerle sınırlanmış olsa da modern toplumlar bu hakkın evrensel bir hak olarak tanınması gerektiği konusunda giderek daha fazla farkındalık kazanmaktadır.

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 12. maddesinde düzenlenen evlenme ve aile kurma hakkı evlenme çağına gelen her erkek ve kadın için bu hakları güvence altına almaktadır. Anılan maddeye göre evlenme ehliyetini haiz olan yetişkinler

evlenip evlenmemeye ve kiminle evleneceğine kendileri karar verme özgürlüğüne sahiptir. Evlenme hakkı aynı zamanda evlenmeme hakkını içermekte ve olumsuz yönden de hakkı güvenceye almaktadır.

AİHM, Sözleşme'nin 8. maddesinde güvenceye alınan özel hayata ve aile hayatına saygı hakkı ile de yakından ilişkili olan evlenme hakkını geniş yorumlamaktadır. Fakat 12. maddeyi yorumlarken aynı tutumu sergilememektedir. Evlilik sonrası durumlar ile resmi olmayan evlilikler ve birliktelikler ise 8. madde kapsamında değerlendirilmektedir.

Anayasa'da ne evlenme hakkı ne de boşanma hakkı açıkça düzenlenmemiştir. Evlenme hakkı Anayasa'nın 20. ve 41. maddeleri kapsamında aile hayatına saygı ve aile kurma hakkı bağlamında Anayasa Mahkemesince incelenmektedir. Boşanma hakkı da yine açık bir düzenleme bulunmasa da aynı hak kapsamında olduğu değerlendirilmekte, bireysel başvuru incelemelerinde yeniden evlenme hakkıyla bağlantılı olarak ele alınmaktadır. AİHM'e göre ise evlenme hakkından boşanma hakkı türetilerek boşanma hakkının da Sözleşme kapsamında güvence altına alındığından söz edilemez ise de Sözleşmeciler devletlerin boşanma hakkını ulusal hukukta tanımasıyla bu hakkın yeniden evlenme hakkı bağlamında Sözleşme kapsamına dahil edilebilmektedir.

Boşanma hakkı, bireylerin kişisel özgürlüklerini ve yaşam kalitelerini koruyan temel bir haktır. Evli çiftlerin ilişkilerinde yaşanan uyumsuzluklar ve sorunlar sonucunda bu hakkın varlığı, bireylerin sağlıklı ve mutlu bir yaşam sürdürebilmeleri için hayati öneme sahiptir. Boşanma hakkının etkili bir şekilde uygulanması, toplumsal adaletin sağlanması, özgür iradenin desteklenmesi ve mevcut aile düzeninin güçlendirilmesi açısından önem arz etmektedir.

Devletler, nasıl ki evlenme hakkının önündeki engelleri kaldırma yönünden pozitif yükümlülük altında oldukları gibi boşanma hakkını da destekleyici önlemler almalı ve adil bir

biçimde düzenlemelidir. Ülkemizde de boşanma hakkı sadece medeni bir hak olarak değil aynı zamanda temel bir hak olma niteliğine sahiptir. Buna bağlı olarak boşanmaya ilişkin ulusal hukukta yer alan normatif düzenlemelerin Anayasa'nın 20. maddesindeki güvencelere uygun olması beklenir.

Ayrıca hukuki ve sosyal mekanizmalar bu hakkı koruyacak şekilde güçlendirilmelidir. Evlenme hakkının temin edilmesi ve buna bağlı olarak boşanma hakkının korunması ve güçlendirilmesi, bireylerin kişisel özgürlüklerini güvence altına alırken kendi geleceğini belirleme hakkı bağlamında kişisel özerklik hakkını güçlendirecek ve böylece toplumsal uyum ve refahı da artıracaktır. Bu nedenle, evlenme hakkına ek olarak boşanma hakkının anayasal hak olarak tanınması ve desteklenmesi, modern toplumların temel ilkelerinden biri olması gerektiği gibi buna ilişkin kuralların da anayasal düzlemde bireysel özerklikle uyumlaştırılması önemli bir yaklaşım olarak kabul edilmelidir.

KAYNAKÇA

- ADALET BAKANLIĞI (2015). AİHM Kararları Tematik Bilgi Notları, Ayrımcılık-Cinsiyet Yönelimleri, [https://inhak.adalet.gov.tr/Resimler/Dokuman/10122019115817Gender%20Identity%20\(cinsiyet%20kimli%C4%9Fi%20sorunlar%C4%B1\).pdf](https://inhak.adalet.gov.tr/Resimler/Dokuman/10122019115817Gender%20Identity%20(cinsiyet%20kimli%C4%9Fi%20sorunlar%C4%B1).pdf) (Erişim Tarihi: 1/8/2024)
- AYİTER, Nuşin (1977). Geçimsizlik Sebebine Dayanan Boşanma ve Yargıtay Uygulaması, içinde *Ankara Hukuk Fakültesi El-linci Yıl Armağani, 1925-1975, C. II, Boşanma Hukuku Haftası* (ss. 165-174), Ankara.
- CEYLAN, Ebru (2018). "İsviçre, Fransa, Belçika, İspanya ve İtalya Hukukundaki Boşanma Sebeplerinin Türk Hukukuyla Mukayesesi ve Değerlendirilmesi", *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*, S. 12., ss. 315-334.
- COUNCIL OF EUROPE (1984). "Explanatory Report to the Protocol No. 7 to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms", Strasbourg, 22.XI.1984, <https://rm.coe.int/16800c96fd> (Erişim Tarihi: 1/8/2024)
- COUNCIL OF EUROPE (2024). "Guide on Article 12 of the European Convention on Human Rights, Right to Marry, Updated on 29 February 2024 (AİHS 12. Madde Rehberi, 29 Şubat 2024 tarihinde güncellenen versiyon)", https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_12_eng (Erişim Tarihi: 31/7/2024)
- ÇAKMAK, Ufuk Ramazan (2017). "Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinde Evlenme Hakkı", *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 25., S. 2., ss. 163-184.
- DOĞRU, Osman ve NALBANT, Atilla (2013). *İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi Açıklama ve Önemli Kararlar*, C. 2, Ankara: Avrupa Konseyi Yayını.
- DUTERTRE, Gilles (2007). *Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararlarından Örnekler*, Avrupa Konseyi Yayınları.
- GÖNENÇ, Fulya İlçin (2003). "Roma Hukuku'nda Boşanma (Divortium)", *Atatürk Üniversitesi Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. VII., S. 1-2., ss. 645-654.

- GÖZÜBÜYÜK, Şeref ve GÖLCÜKLÜ, Feyyaz (2016). *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Uygulaması*, Ankara: Turhan Kitabevi.
- GÜMÜŞ, A. Tarık (2015). *Devletin Pozitif Yükümlülükleri Ekseninde Özel Hayata Saygı Hakkı, AİHS Uygulaması Çerçevesinde Bir İnceleme*, Ankara: Adalet Yayınevi.
- HARRIS, David, O'BOYLE, Michael ve WARBRICK, Colin (2021). *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Hukuku*, Karan, Ulaş ve Bingöllü Kılıcı, Mehveş (Çev.), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- KARAN, Ulaş (2018). "Evlenme ve Aile Kurma Hakkının Kapsamı ve Anayasal Dayanağı", *Bahçeşehir Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 13., S. 163-164.
- KARAN, Ulaş (2013). Evlenme ve Aile Kurma Hakkı, içinde İnceoğlu, Sibel (Ed.), *İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi ve Anayasa, Anayasa Mahkemesine Bireysel Başvuru Kapsamında Bir İnceleme*, İstanbul: Beta Yayınları.
- KALIN, Walter ve KÜNZLI, Jörg (2011). *The Law of International Human Rights Protection*, New York: Oxford University Press.
- KOZAN, Ali ve GEDİK, Ömer (Ed.). *Anayasa Mahkemesi Özel Hayata ve Aile Hayatına Saygı Hakkı Rehberi*, Ankara: Anayasa Mahkemesi Yayınları.
- KUMAŞ, Mehmet Salih (2007). *Osmanlı Hukuk-ı Aile Kararnamesi ve Türk Medeni Kanunu Çerçevesinde Boşanma Hukuku, Genel Amaçlar, Uygulama Farklılıkları ve Sebepleri*, Bursa: Emin Yayınları.
- METİN, Yüksel (2006). "Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Çerçevesinde Evlenme Hakkı", *Terazi Hukuk Dergisi*, C. 1., S. 2., ss. 99-109.
- ÖZCAN, Aysu (2019). "Türk Hukuku ve Uluslararası İnsan Hakları Sözleşmeleri Kapsamında Evlenme Hakkı", *Kadir Has Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 7., S. 1., ss. 135-162.

- REID, Karen (2012). *A Practitioner's Guide to the European Convention on Human Rights*, 4th Edition, London: Sweet & Maxwell,
- SEZER, Tijen Dünder (2014). "1982 Anayasasına Göre Özel Sınırlama Sebebi Bulunmayan Temel Hak ve Özgürlüklerin Sınırlandırılması Sorunu ve Anayasa Mahkemesi Kararlar", *Anayasa Hukuku Dergisi*, C. 3., S. 5., ss. 375-411.
- USTA, Özlem (2022). "Aile Hayatına Saygı ve Aile Hayatının Korunması Hakkı Bağlamında Ele Alınan Birkaç Kurum Üzerine İnceleme", *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 30., S. 3., ss. 1561-1590.

AİHM KARARLARI

- Hamer/Birleşik Krallık*, B. No: 7114/75, 13/12/1979.
- B. ve L./Birleşik Krallık*, B. No: 36536/02, 13/9/2005.
- Schalk ve Kopf/Avusturya*, B. No: 30141/04, 24/6/2010.
- Rees/Birleşik Krallık*, B. No: 9532/81, 17/10/1986.
- Johnston ve diğerleri/İrlanda*, B. No: 9697/82, 18/12/1986.
- Cossey/Birleşik Krallık*, B. No: 10843/84, 27/9/1990.
- I/Birleşik Krallık [BD]*, B. No: 25680/94, 11/7/2002.
- Sheffield ve Horsham/Birleşik Krallık*, B. No: 31-32/1997/815-816/1018-1019, 30/7/1998.
- Goodwin/Birleşik Krallık [BD]*, B. No: 28957/95, 11/7/2002.
- Parry/ Birleşik Krallık ((k.k.))*, B. No: 42971/05, 28/11/2006.
- R. ve F./Birleşik Krallık (k.k.)*, B. No: 35748/05, 28/11/2006.
- Hämäläinen /Finlandiya [BD]*, B. No: 37359/09, 16/7/2014.
- O'Donoghue ve diğerleri/Birleşik Krallık*, B. No: 34848/07, 14/12/2010.
- ZH ve RH/İsviçre*, B. No: 60119/12, 8/12/2015.
- Jaremowicz/Polonya*, B. No: 24023/03, 5/4/2010.
- Chernetskiy/Ukrayna*, B. No: 44316/07, 8/12/2016.

- Yavuz/Avusturya* (k.k.), B. No: 25050/94, 16/1/1996.
Frasik/Polonya, B. No: 22933/02, 5/1/2010.
Dickson/Birleşik Krallık, B. No: 44362/04, 4/12/2007.
Sijakova ve diğerleri/Eski Yugoslav Makedonya Cumhuriyeti, B. No: 67914/01, 6/3/2003.
Boso/İtalya, B. No: 50490/99, 5/9/2002.
Şerife Yiğit/Türkiye [BD], B. No: 3976/05, 2/11/2010.
X ve diğerleri/Avusturya [BD], B. No: 19010/07, 19/2/2013.
X/Birleşik Krallık (k.k.), B. No: 3898/68, 22/7/1970.
SH ve diğerleri/Avusturya, B. No: 57813/00, 15/11/2007.
F./İsviçre, B. No; 11329/85, 18/12/1987.
Aresti Charalambous/Kıbrıs, B. No: 43151/04, 19/7/2007.
V.K./Hırvatistan, B. No: 38380/08, 27/11/2012.
Babiarz/Polonya, B. No:1955/10, 10/1/2017.

AYM KARARLARI

- AYM, E.1996/47, K.1997/43, 8/4/1997.
AYM, E.1997/22, K.1997/44, 8/4/1997.
AYM, E.1999/35, K.2002/104, 12/11/2002.
AYM, E.2005/26, K.2008/105, 15/5/2008.
AYM, E.2013/130, K.2014/18, 29/1/2014.
AYM, E.2013/158, K.2014/68, 27/3/2014.
AYM, E.2014/87, K.2015/112, 8/12/2015.
AYM, E.2016/37, K.2016/135, 14/7/2016.
AYM, E.2023/116, K.2024/56, 22/2/2024.
AYM, E.2023/109, K.2024/113, 30/5/2024.
Adnan Oktar (3), B. No: 2013/1123, 2/10/2013.
Sevim Akat Eşki, B. No: 2013/2187, 19/12/2013.

- Serpil Toros*, B. No: 2013/6382, 9/3/2016.
Ömür Kara ve Onursal Özbek, B. No: 2013/4825, 24/3/2016.
Hüseyin Kesici, B. No: 2013/3440, 20/4/2016.
Ö.Ç., B. No: 2014/8203, 21/9/2016.
Ahmet Çilgin, B. No: 2014/18849, 11/1/2017.
Halil Berk, B. No: 2017/8758, 21/3/2018.
Murat Demir [GK], B. No: 2015/7216, 27/3/2019.
D.K., B. No: 2015/11159, 25/9/2019.
Süveyda Yarkın, B. No: 2017/39967, 11/12/2019.
M.Ç. [GK], B. No: 2017/34600, 6/2/2020.
K.K., B. No: 2017/22295, 21/7/2020.
R.G. [GK], B. No: 2017/31619, 23/7/2020.
S.A., B. No: 2017/40199, 8/9/2020.
Sabire Güngör [GK], B. No: 2019/32487, 29/2/2024.

ÇEVİRİM İÇİ

<https://www.worldhistory.org/trans/tr/2-870/antik-roma-aile-hayat/>

https://www.anayasa.gov.tr/media/3542/aihs_tr.pdf

<https://inhak.adalet.gov.tr/Resimler/Dokuman/10122019101449in-sanhaklaribeyannamesi.pdf>

https://inhak.adalet.gov.tr/Resimler/Dokuman/2312020093321bm_05.pdf

<https://www.supremecourt.uk/cases/docs/uksc-2017-0077-judgment.pdf>